

Історія

УДК 378.4(477.54)“1804/1917”:379.8-057.87(093.3)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18757749>

Дозвілля студентів Харківського університету (1804-1917 рр.) (за спогадами вихованців)

Соколова Наталія Дмитрівна,

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,

Національний університет фізичного виховання і спорту України, Київ,

Україна, <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Олексин Ігор Ярославович,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,

Національний університет фізичного виховання і спорту України, Київ,

Україна, <https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

Прийнято: 09.02.2025 | Опубліковано: 24.02.2025

***Анотація.** Метою статті є аналіз мемуарної літератури вихованців Харківського університету щодо проблеми дозвілля студентської молоді впродовж XIX–початку XX ст. Методологічний інструментарій дослідження ґрунтується на засадах історизму та об'єктивності. Для досягнення поставленої мети використано комплекс наукових методів: системний аналіз дозволив розглянути дозвілля як цілісне явище, порівняльно-історичний метод сприяв виявленню специфіки харківського студентства, а описовий — допоміг*

відтворити побутові деталі епохи. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення соціокультурної історії українського студентства крізь призму антропологічного повороту та історії повсякденності. У сучасній гуманітаристиці особливого значення набуває вивчення неформальних аспектів академічного життя, зокрема дозвілля, яке тривалий час залишалося на периферії наукової уваги. Дослідження побутових практик студентів Харківського університету дозволяє глибше зрозуміти процеси формування інтелектуальної ідентичності та механізми самоорганізації молоді в умовах імперського тиску. Досліджено трансформацію повсякденних практик відпочинку від регламентованого приватного побуту першої половини XIX ст. до розгалуженої системи соціокультурної самоорганізації початку XX ст.

З'ясовано, що на відміну від київського та дерптського осередків, спогади харківських студентів містять значно менше свідчень про девіантну поведінку, фокусуючись на інтелектуальній діяльності та корпоративній солідарності. Доведено, що дозвілля студентства не лише сприяло консолідації внутрішньоуніверситетської спільноти, а й виступало потужним чинником модернізації культурного ландшафту Харкова.

Ключові слова: Харківський університет, студентство, дозвілля, мемуаристика, повсякденне життя, соціокультурна самоорганізація, корпоративна ідентичність.

Leisure time of students of Kharkiv University (1804-1917) (according to memories of pupils)

Nataliia Sokolova,

Associate Professor at Social and Humanitarian Disciplines Department,

National University of Ukraine on Physical Education and Sport,

PhD in History, Associate Professor, Kyiv, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Igor Oleksyn,

Associate Professor at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine on Physical Education and Sport,
PhD in Philosophy, Associate Professor, Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

Abstract. *The article provides a comprehensive analysis of the memoir heritage of Kharkiv University alumni through the prism of the evolution of leisure time of student youth during 1804–1917. The topicality of the topic is determined by the anthropological turn in modern historiography and the need to rethink the socio-cultural history of Ukrainian students as an autonomous subject of urban space. The study of informal aspects of academic everyday life allows for a deeper understanding of the mechanisms of formation of intellectual identity and the strategy of self-organization of youth in the conditions of imperial regulation. The methodological tools of the research are based on the principles of historicism and objectivity with the use of systemic analysis, which allowed to consider leisure as a complete socio-cultural system. The comparative-historical method contributed to the discovery of the local specificity of the Kharkiv center, and the descriptive approach ensured the factual accuracy of the reconstruction of household details of the era.*

The work traces the transformation of leisure practices: from the strictly regulated private life of the first half of the 19th century. to the emergence of an extensive network of student organizations, mutual aid funds and scientific circles at the beginning of the 20th century. Special attention was paid to the comparative analysis of ego-documents, which proved that, unlike the Kyiv and Derpt university centers, Kharkiv memoirs contain significantly fewer stories about deviant behavior. Instead, the authors of the memoirs emphasize the intellectual solidarity and cultural demands of the community. It was found that even during periods of weakening of administrative supervision over discipline and alcohol consumption, the leisure

activities of Kharkiv students remained a significant factor in the modernization of the cultural landscape of the city, contributing to the institutionalization of new forms of public activity.

Key words: *Kharkiv University, studentship, leisure, memoir, everyday life, socio-cultural self-organization, corporate identity.*

Постановка проблеми. Повсякденне життя студентства Імператорського Харківського університету протягом ХІХ–початку ХХ ст. є багатограним об'єктом історико-антропологічного дослідження. Вивчення дозвілля як складової цього побуту дозволяє не лише реконструювати приватне життя молоді, а й зрозуміти механізми формування інтелектуальної еліти та корпоративної ідентичності. Особливого значення це набуває в контексті аналізу соціокультурного ландшафту Харкова, де університет виступав головним осередком модернізації.

Формування цілей статті. Мета статті – на основі аналізу мемуарної літератури реконструювати еволюцію форм дозвілля харківського студентства від заснування університету до 1917 року, простеживши зв'язок між адміністративним регулюванням повсякденності та реальними практиками студентського відпочинку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний вітчизняний історіографічний дискурс характеризується посиленою увагою до ретроспективного аналізу студентського життя. Зокрема, у працях І. Посохова ґрунтовно досліджено специфіку студентської субкультури університетів Російської імперії ХІХ–початку ХХ ст. з особливим акцентом на системі цінностей та ідейних орієнтирах тогочасного студентства [1]. Комплексне вивчення специфіки життєдіяльності та побутового укладу студентства підросійської України представлено у працях М. Кругляк. Дослідниця детально висвітлює матеріальний та соціокультурний аспекти повсякдення вихованців вищих навчальних закладів [2]. Харківська історикія

Н. Максимовська проаналізувала генезис та еволюцію дозвіллевої діяльності студентства в Україні в історико-педагогічній ретроспективі, охопивши період, починаючи з XVI століття і завершуючи XX ст. [3]. Вагомий внесок у вивчення особливостей вільного часу студентів-гуманітаріїв Наддніпрянщини зазначеного періоду належить Н. Левицькій, яка у своїй праці реконструювала соціокультурний портрет цієї верстви молоді [4]. Водночас комплексний аналіз дозвіллевих практик вихованців Харківського університету дореволюційного періоду, зокрема крізь призму мемуарної літератури, ще не став об'єктом окремого цілісного дослідження.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність загальних праць з історії студентства, соціокультурна специфіка дозвілля вихованців саме Харківського університету XIX–початку XX ст. залишається недостатньо вивченою. Зокрема, потребує системної реконструкції повсякденне життя студентської молоді крізь призму мемуарної спадщини, що дозволить виявити локальні особливості відпочинкових практик, які досі перебували на периферії наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу дослідження. В першій половині XIX ст. повсякденна практика студентства російських університетів репродукувала традиції та правила відповідних станів. Подібна тенденція пояснюється не тільки релевантністю станової самоідентифікації для тогочасного студента, а й через те, що державна політика та університетські статuti часто закріплювали станову диференціацію, обмежуючи можливості для повної соціальної інтеграції представників різних верств у єдину корпоративну спільноту.

Однак, уже у 30–40-х роках XIX століття соціальний склад студентства стає більш різномірним. Університетське середовище поступово стирало станові межі між молоддю завдяки однаковим умовам життя та навчання. Постійна взаємодія студентів сприяла формуванню спільного світогляду,

єдиних правил поведінки та звичок, що об'єднували вихідців із різних верств суспільства у цілісну спільноту.

Адміністрація університетів впроваджувала стратегію ізоляції студентства від міського середовища через систему комплексного нагляду. Зокрема, це реалізовувалося шляхом: запровадження інспекції для контролю за навчальним процесом і побутом [5, с. 261-262] функціонування гуртожитків інтернатного типу; розвитку університетської релігійної інфраструктури, а також встановлення суворої заборони на відвідування публічних закладів (театрів, трактирів тощо) [6, с. 5,9].

Попри встановлені обмеження, студентство ігнорувало офіційні заборони, що зумовлювалося пріоритетом неформальної корпоративної етики над офіційними статутами, усвідомленням власної соціальної автономії та відсутністю легальних альтернатив для реалізації дозвіллевих потреб у межах університетського простору. Наприклад, відвідування театру студенти сприймали як невід'ємний елемент станового соціокультурного побуту. Так, вихованець медичного відділення Харківського університету Л. Нічпаєвський зазначав, що студенти вважали себе поціновувачами драматичного мистецтва. Втручання в театральні справи було для них обов'язковим, схвалення чи засудження гри акторів просувалось серед молоді самими учасниками труп. Інтриги акторів, і особливо, актрис, змушували останніх користуватися допомогою студентів для досягнення своєї мети [7, с. 84]. Восени 1823 р. в Харківському театрі було зафіксовано резонансний інцидент за участю студентства. Група студентів, вступивши у попередню змову з артистами, вчинила публічне обценне правопорушення щодо актора Новицького. Конфлікт із правоохоронними органами переріс у фізичне протистояння, що призвело до затримання семи осіб. У відповідь на це представники студентської корпорації вдалися до насильницького штурму поліцейської дільниці з метою звільнення затриманих. За результатами розслідування найбільш активних учасників заворушень було піддано вищій мірі

дисциплінарного стягнення – виключенню з університету [7, с. 84-85]. Реакція Кабінету Міністрів на цю подію була радикальною – 4 листопада 1824 р. прийнято рішення про заборону студентам Харківського університету відвідувати театр до особливого розпорядження [8, с. 1602]. Слід зазначити, що студентська молодь порушувала ці заборони. Студент етико-політичного відділення початку 40-х рр. Н. Оже-де-Ранкур згадував, що студенти-аристократи продовжували відвідувати театр і часто за це отримували догану від інспектора Тебенькова [9, с. 261-263]. Поряд із цим, шляхетська частина студентства компенсувала обмеження публічного дозвілля участю в закритих мистецьких заходах, що організовувалися в межах приватних салонів місцевої аристократії. Така форма соціокультурної активності забезпечувала збереження корпоративної дистанції та сприяла зміцненню зв'язків між університетською молоддю та регіональною елітою. Н. Оже-де-Ранкур пригадував відвідини літературно-музичних вечорів у графа Головкина, бали у генерал-губернатора, князя Долгорукова, відомого відкупника Кузіна, відвідини дворянського зібрання, театрів, маскарадів [9, с. 263-264].

У першій половині ХІХ ст. серед студентства Харківського університету набула поширення практика організації аматорських вистав. Зокрема, протягом 1814–1815 рр. на базі помешкання ректора Т. Осиповського функціонував студентський гурток шанувальників сценічного мистецтва. Учасники об'єднання представляли постановки в межах домашнього театру під час релігійних свят (Масниці та П'ятидесятниці). Репертуар гуртка вирізнявся жанровим різноманіттям і включав драматичні та комедійні твори О. Коцеби, І. Дмитрієвського, Ж.-Б. Мольєра та В. Капніста» [10, с. 96].

У 1880-х рр. суттєвим чинником соціокультурного життя харківського студентства стала діяльність українських театральних колективів, зокрема труп М. Кропивницького та М. Садовського, які регулярно гастролювали у місті. Спогади громадського діяча та мецената Є. Чикаленка засвідчують наявність системних адміністративних перешкод на шляху розвитку

україномовного театру. Зокрема, місцева влада висувала вимогу обов'язкового поєднання українських постановок із російськомовними п'єсами в межах одного театрального вечора. За твердженням мемуариста, легітимізація українського театру в Харкові, на відміну від Києва, де виступи української трупи було заборонено, стала можливою лише завдяки особистій прихильності імператора Олександра III до української драматургії під час його відвідин театру у Санкт-Петербурзі. Це нівелювало побоювання адміністрації, яка вбачала в діяльності професійних труп загрозу поширення сепаратистських настроїв серед університетської молоді [11, с. 190]. Згідно зі спогадами Є. Чикаленка, помітною подією культурного життя міста стали гастролі оперної трупи М. Медведєва та М. Лисенка з постановкою опери «Різдвяна ніч». Автор констатував відсутність значного резонансу серед широких верств харківської аудиторії, що перебувала під сильним впливом процесів русифікації; як наслідок, після кількох показів виставу було вилучено з репертуару. Водночас творчий доробок М. Лисенка знайшов відгук у середовищі національно орієнтованих театралів, зокрема серед студентства. Прикладом особистої взаємодії з композитором є свідчення про візит студента Ф. Єленського, обдарованість якого («степовий голос») отримала схвальну оцінку з боку М. Лисенка [11, с. 190-191].

У 60-х рр. XIX ст. у Російській імперії відбулася масштабна реорганізація вищої освітньої галузі. Оновлення нормативно-правової бази та впровадження ліберального університетського статуту (1863 р.) детермінували перехід до автономнішої моделі управління закладами вищої школи. Паралельно з цим актуалізувався соціальний статус освіти, що супроводжувалося інтенсивною інтелектуалізацією праці та її дифузією в різні сфери суспільної діяльності.

На цьому тлі зафіксовано стрімку диверсифікацію та демократизацію соціального складу студентського корпусу, зумовлену активним припливом вихідців із непривілейованих верств населення. Такі структурні зміни сприяли

посиленню тенденцій до самоорганізації студентства. Результатом цього процесу стало розширення мережі позанавчальних об'єднань, зокрема поява студентських аматорських театрів та музичних колективів (оркестрів), що свідчило про якісну трансформацію корпоративної культури.

Апробація моделей студентського самоврядування розпочалася із заснування оркестру (1880 р.), чий досвід діяльності буде проаналізовано в цій роботі. У грудні 1909 р. офіційно затверджено статут драматичного гуртка студентів Харківського університету, діяльність якого розпочалася в січні 1910 р. на базі 3-ї народної чайної. Впродовж першого року функціонування колектив презентував сім вистав. Репертуарна політика гуртка базувалася на творах класичної та тогочасної драматургії, зокрема: п'єсах А. Чехова («Дядя Ваня», «Ведмідь», «Пропозиція», «Ювілей», «Про шкоду тютюну», «Лебедина пісня»), О. Островського та М. Соловйова («Ліс», «На порозі до справи»), а також творах І. Щеглова («Чудовий тесть», «В горах Кавказу») та Мюлле («Княгиня Капучідзе») [12]. Діяльність театрального колективу отримувала систематичне висвітлення на шпальтах місцевої газети «Південний край» [13; 14; 15].

Студентство виявляло значний інтерес і до новітніх видів мистецтва. Зокрема, у 1908 р. за ініціативи харківської молоді було засновано кооперативний синематограф, членами якого стали 100 осіб. Функціонування закладу базувалося на принципах соціального підприємництва: 25% отриманого прибутку спрямовувалося на меценатську підтримку незахищених категорій студентства, а решта коштів розподілялася між учасниками кооперативу. Такий підхід свідчив про поєднання культурно-просвітницької діяльності з практиками економічної самопомоги в студентському середовищі [16].

Вагомим складником дозвіллевих практик студентства Харківського університету була музично-хореографічна культура. Музикування та танці виступали не лише формою рекреації, а й дієвим інструментом

соціокультурної інтеграції та репрезентації елітарного статусу університетської молоді. Студенти Харківського університету були постійними відвідувачами світських заходів місцевої еліти. За спогадами студента Н., жоден бал чи танцювальний вечір не минав без студентства. Юнаків охоче запрошували як до приватних осель, так і на публічні заходи у дворянських чи купецьких зібраннях [17, с. 129]. Вихованець медичного факультету І. Любарський також підтверджує: жоден світський захід не минав без кавалерів у «синіх комірцях», які вправністю у танцях успішно конкурували з офіцерами з Чугуєва. Студентство мало звичку з'являтися на балах без запрошення. Подекуди нехтуючи етикетом, юнаки без попереднього знайомства ангажували панночок до танцю і «завзято працювали на паркеті цілу ніч». Господарі, хоч і помічали незваних гостей, не лише не виставляли їх за двері, а й люб'язно частували вечерею. Особливо охоче студенти навідувалися на весільні бали, де ставали бажаними гостями, навіть залишаючись незнайомцями [18, с. 403].

Деякі студенти, які не здобули хореографічної підготовки під час навчання в гімназіях, були змушені брати приватні уроки. До цього кроку юнаків спонукала низька якість викладання на університетських факультативах. Зокрема, вихованець медичного відділення Л. Нічпаєвський, який навчався у 20-х рр. XIX ст., згадує свої заняття у Р. Беккера. Мемуарист зауважує, що роль цього вчителя була суто номінальною: через подагру Роман Григорович майже не міг рухатися, що унеможливило повноцінне навчання [7, с. 66]. Приватні уроки танців змушений брати студент етико-політичного відділення С. Геєвський вартістю 1 карбованець [19, с. 142-143]. Відвідування світських заходів дозволялося лише за згоди інспектора та за умови попереднього повідомлення про місце й тривалість перебування [17, с. 129].

Особливе місце в дозвіллі студентів посідала музика. Статут закладу офіційно закріплював право вихованців на додаткові музичні студії під

керівництвом запрошених майстрів [20, с. 38]. Популярним способом проведення вільного часу серед студентів було музикування. Проте, якщо гітара була звичною річчю, то фортепіано залишалося малодоступним для харківської молоді з огляду на відсутність розвиненої системи прокату музичних інструментів [17, с. 129].

Університетська професура організовувала музичні вечори та концерти, запрошуючи до виступів хорів і оркестрові колективи. Якісно новий етап у розвитку музичної культури закладу розпочався у 80-х роках XIX століття, коли було засновано власний студентський оркестр і хор.

Ініціатива створення студентського оркестру виникла в колі харківського студентства у 1880 р. та реалізована зусиллями викладача Харківського відділення Імператорського російського музичного товариства С. Неметця і мецената І. Харитоненка [21]. В 1882 р. у складі оркестру перебувало 30 чоловік [22]. Знаковою подією став симфонічний дебют оркестру, що відбувся 30 січня 1882 року в залі Дворянського зібрання. Колектив, чисельність якого на той момент зросла до 50 музикантів, виконав симфонію Й. Гайдна та увертюру «Еґмонт» Л. Бетховена. Попри невелику кількість публіки, захід здобув схвальні відгуки як пересічних слухачів, так і музичної громадськості міста [23].

Значною популярністю в академічному середовищі користувалися церковна музика та літургійний спів. Найбільшого розквіту студентський хор закладу зажив у 70–80-х роках XIX ст. під керівництвом регентів П. Литинського (1875–1884 рр.) та І. Туроверова (з 1885 р.). Репертуарна політика колективу вирізнялася розмаїттям: окрім канонічних піснеспівів, вона охоплювала й українські народні пісні. Регулярні публікації про творчу діяльність хору на шпальтах місцевої газети «Південний край» свідчили про сталу увагу громадськості до цього музичного осередку [24; 25]. Студентський оркестр і хор нерідко отримували запрошення на сімейні вечори. Зокрема, у листопаді 1897 року часопис «Південний край» висвітлював один із таких

заходів, на якому особливу прихильність публіки здобула майстерна гра скрипальки М. Брук [26]. Вагому роль у діяльності університетського хору відігравала благодійність. Зокрема, у 1908 році колектив у складі 40 виконавців дав кілька концертів у Катеринославі, а отримані кошти спрямував на підтримку малозабезпечених студентів [27].

Студентство часто організувало добродійні вечори, програма яких зазвичай складалася з концерту або вистави. Такі заходи традиційно завершувалися танцями. Як згадує випускник фізико-математичного факультету Б. Мартос, ці урочистості користувалися неабиякою популярністю як серед молоді, так і в професорському середовищі. Організатори прагнули максимально урізноманітнити програму, аби зробити її змістовною та цікавою для вибагливої публіки [28, с. 306]. У програмах таких заходів дедалі частіше звучав український репертуар. Зокрема, мемуарист акцентує на виступі запрошеного оперного співака О. Антоновського, чиє виконання арії «Ой Дніпре, мій Дніпре» справило на присутніх незабутнє враження [28, с. 306]. У 1899 році зусиллями студентства Харківського університету в залі Міської думи було організовано концерт пам'яті зачинателя нової української літератури І. Котляревського. Програма вечора охоплювала постановку першої дії «Наталки Полтавки» та низку музичних номерів. Справжнє захоплення публіки викликав виступ студента І. Алчевського – майбутнього всесвітньо відомого оперного співака, соліста провідних театрів світу [28, с. 306].

Український репертуар активно популяризувала Харківська студентська громада. Зокрема, її учасники започаткували традицію проведення Шевченківських вечорів, виступали ініціаторами зустрічей із театральними трупами, що гастролювали в місті, а також організували благодійні концерти на користь організації. У своїх спогадах Є. Чикаленко, описуючи участь у діяльності громади, виокремлює особливу активність тогочасного

студента медичного факультету О. Корчак-Чепурківського – майбутнього видатного українського гігієніста та епідеміолога [11, с. 179].

Однією з найпоширеніших форм інтелектуального дозвілля було читання. Читацькі вподобання молоді вирізнялися розмаїттям і трансформувалися під впливом часу, проте незмінною популярністю користувалася позацензурна література. Вихованець фізико-математичного факультету М. Леваковський згадує, що майже кожен студент мав при собі ретельно переписаний зошит із забороненими поезіями. Такі твори здебільшого вивчали напам'ять, аби під час обшуку не було виявлено жодних доказів володіння «неблагонадійною» чи нецензурною лектурою [29, с. 433-434].

Харківське студентство було невід'ємною частиною літературних вечорів, які влаштовувала міська інтелігенція. Зокрема, у 40-х рр. XIX ст. молодь активно прагнула потрапити на інтелектуальні зібрання в домі князя М. Цертелева. Ці заходи слугували важливим майданчиком для неформального спілкування та культурного обміну між університетською спільнотою та культурною елітою міста [30, с. 305]. Вихованець юридичного факультету О. Воронов згадує про свою участь у студентському гуртку, засідання якого проходили на квартирі його однокурсника Н. Ініціатором цих зібрань виступив другокурсник-юрист П. Матвеев. Спільнота налічувала від 15 до 20 учасників із різних факультетів, об'єднаних метою організації літературно-наукових студій. Зокрема, гуртківці планували здійснити переклад та подальше видання фахової іноземної літератури. Члени гуртка ґрунтовно вивчали праці провідних істориків і мислителів, як-от Г. фон Зібеля та Г. Бокля, на основі яких готували аналітичні реферати й доповіді [31, с. 37-38].

Літературно-наукове дозвілля харківського студентства середини XIX ст. еволюціонувало від пасивного споживання культури до активної інтелектуальної самоорганізації. Участь у світських салонах та діяльність

неформальних гуртків засвідчили високий рівень соціальної інтеграції молоді в культурний простір міста. Пріоритетність самоосвіти, вивчення праць європейських мислителів та перекладацька діяльність стали ключовими чинниками формування інтелектуальної еліти, перетворюючи приватні зібрання на дієвий майданчик для апробації наукових ідей та гартування навичок критичного мислення поза межами офіційної університетської програми.

Студентству Харківського університету були притаманні також девіантні форми дозвілля, що входили у суперечність із тогочасними морально-етичними нормами та корпоративною дисципліною. Поширення практик, що порушували морально-етичні норми, зумовлювалося суперечністю між жорсткою регламентацією університетського життя та прагненням молоді до самовираження. Такі прояви (ігнорування дрес-коду, відвідування шинків, азартні ігри) виступали формою пасивного протесту проти інспекторського нагляду та засобом ствердження корпоративної автономії. Водночас запозичення європейських традицій студентських кутежів та дуелей підкреслювало особливий соціальний статус студентів, перетворюючи епатажну поведінку на специфічний маркер студентської субкультури Харкова.

Згідно з «Правилами для студентів Імператорського Харківського університету», вихованцям суворо заборонялося брати участь в азартних іграх (п. 11), а також відвідувати трактири та інші заклади, що вважалися непристойними для шляхетного стану (п. 12) [32, с. 9]. Починаючи з другої половини XIX століття, зазначені обмеження вилучаються з тексту «Правил». Натомість, особлива увага приділяється забороні створення всередині університету будь-яких студентських об'єднань та інфраструктурних осередків: читальнь, бібліотек, кас взаємодопомоги тощо [33, с. 13]. Подібна трансформація пояснюється зміною державних пріоритетів: якщо в першій половині XIX ст. уряд опікувався насамперед «моральним обличчям»

майбутнього державного службовця, то з другої половини століття – у період активного поширення ідей народництва та соціалізму – головною загрозою вбачався вже не побутовий розгул, а політична самоосвіта. Владу непокоїв не стільки «п'яний студент», скільки інтелектуально активна молодь, що читала нелегальну літературу та брала участь у дискусійних гуртках. Крім того, на зміну нормативної бази вплинула трансформація соціального складу студентства: значну частину вихованців почали становити різночинці, які через обмежені фінансові можливості не мали доступу до трактирів чи азартних ігор, проте були схильні до радикалізації.

У мемуарній літературі зустрічаються численні згадки про неформальне дозвілля студентства, зокрема про гучні застілля. У 20–30-х роках XIX ст. університетська інспекція суворо контролювала дотримання студентами норм етичної поведінки. Один із вихованців, студент Н., у своїх спогадах описує прискіпливий нагляд з боку ординарного професора М. Байкова, який обіймав посаду інспектора. Його діяльність включала особисті обшуки студентів на предмет зберігання алкогольних напоїв чи тютюну, патрулювання вулиць з метою стеження за молоддю, а також візити до місцевих крамниць для допиту продавців щодо покупок, здійснених студентами [17, с. 127].

У 40-х ро. XIX ст. ситуація зазнала певних змін: інспекторський контроль дещо послабився. Зокрема, Н. Оже-де-Ранкур, вихованець етико-політичного відділення Харківського університету 1840-х років, описував тогочасного інспектора – колишнього моряка Тебенькова. Попри офіційну заборону на відвідування трактирів, останній виявляв певну поблажливість до студентів, наголошуючи лише на неприпустимості публічних заворушень та бійок. Настанови інспектора збереглися в мемуарах у формі характерної поради: «Хто може випити відро і не сп'яніти – пийте на здоров'я; але хто від одного келиха втрачає глузд – той не повинен і думати про вино» [9, с. 261]. Звичка вживати міцні напої була притаманна значній кількості студентів. Згідно з результатами соціологічного анкетування, проведеного серед

студентів Харківського університету у 1914 р., понад половину вихованців вживали алкогольні напої. Зокрема, статистичні дані свідчать, що 58,3% респондентів споживали спиртне регулярно, що вказує на значне поширення цієї звички в молодіжному середовищі напередодні Першої світової війни [34].

До переліку девіантних форм дозвілля університетського студентства належали й азартні ігри. Участь у них була для вихованців не лише способом проведення вільного часу, а й передусім специфічною формою демонстрації дорослості та прагненням до гострих емоційних вражень. Н. Мазуренко, який був вихованцем університету в другій половині 1850-х рр., у своїх спогадах описує поодинокі випадки систематичного ігнорування навчальних занять студентами. Зокрема, автор зазначає, що окремі особи могли залишати університет на декілька діб, присвячуючи весь час азартним іграм у карти або більярду [35, с. 439-440]. Деякі інспектори, дотримуючись вказівок університетської адміністрації, намагались боротися з азартними іграми. За свідченнями вихованця фізико-математичного відділення Харківського університету 1850-х рр. М. Леваковського, тогочасний інспектор Гріппенберг застосовував специфічні методи контролю за дозвіллям студентів. Він не лише особисто відвідував готелі та інші місця зборів, де відбувалися ігри на більярді, а й намагався ідентифікувати порушників за допомогою нумерації студентських шинелей, залишених у гардеробах цих закладів [29, с. 419].

Варто зауважити, що мемуаристика вихованців Харківського університету містить суттєво менше згадок про девіантну поведінку студентства порівняно зі спогадами випускників Київського та Дерптського університетів. Можна припустити, що це пов'язано зі специфікою корпоративної культури в згаданих навчальних закладах. У Дерптському університеті панували німецькі традиції «корпорацій» (Burschenschaften) із легалізованими дуелями та традиційними пивними ритуалами, про які студенти писали з гордістю як про частину ідентичності. В Університет Св. Володимира 40-ві рр. XIX ст. були періодом гострого політичного нагляду

після справи Кирило-Мефодіївського товариства, тому девіації там часто ставали частиною «протестного» наративу в спогадах. Крім того, студентство Харкова 40-х рр. складалося переважно з дітей дворян середнього достатку та різночинців Слобожанщини, чий побут був більш консервативним і «домашнім». Значна частина студентів мешкала на приватних квартирах у родичів або знайомих, що стримувало радикальні прояви девіантності, які зазвичай виникали у закритих гуртожитках (як у Києві чи Дерпті). Сам характер мемуаристики того періоду визначався акцентуванням на інтелектуальних здобутках університетського середовища, що сприяло міфологізації закладу як сакрального простору знань.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що дозвілля студентів Харківського університету протягом 1804–1917 рр. пройшло складну еволюцію від замкнених форм приватного побуту до розгалуженої системи соціокультурної самоорганізації. Попри спроби державної влади регламентувати повсякденне життя молоді, зокрема через систему адміністративного нагляду, університетська спільнота виробила власні механізми адаптації, де поєднання академічних інтересів із традиціями студентської корпоративності мінімізувало прояви девіантної поведінки порівняно з іншими університетськими центрами імперії. Розвиток колективних форм дозвілля – від наукових гуртків до кас взаємодопомоги – не лише сприяв внутрішній консолідації студентства, а й став потужним чинником модернізації соціокультурного простору Харкова, перетворивши університетське середовище на інтелектуальне ядро міського життя.

Список використаних джерел:

1. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. – Харків, 2013. – 276 с.
2. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. – Житомир, 2015. – 301 с.

3. Максимовська Н.О. Еволюція студентського дозвілля в Україні: історико-педагогічний аспект \ \ Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Старобільськ, 2019. – № 1 (306). – Ч І. – С. 155-163.

4. Левицька Н. Дозвілля студентів–гуманітаріїв Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 77. – С. 28-33.

5. Устав Императорского Харьковского университета // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – Санкт-Петербург : Имп. Акад. наук, 1805. – № 10. – С. 225-290.

6. Харьковский Императорский университет. Правила для студентов Императорского Харьковского университета. – Харьков: В Университетской типографии, 1841. – 15 с.

7. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете \ \ Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 1. – С. 57-89.

8. О воспрещении студентам Харьковского университета ходить в театр \ \ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 17 т. – СПб., 1864-1904. – Т. 1. – С. 1600-1602.

9. Оже-де-Ранкур Н.Ф. В двух университетах (Воспоминания 1837-1843 годов) \ \ Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 1. – С. 260-266.

10. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д.И. Багалея, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. – Х.: Типография Адольфа Дарре, 1906. –329 с.

11. Чикаленко Є.Х. Спогади \ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 2. – С. 178-191.
12. Театр студентів \ Южный край. – 1910. – 7 ноября.
13. Театр народной 3-й чайной \ Южный край. – 1910. – 12 января;
14. Театр при 2-й народной чайной \ Южный край. – 1910. – 14,16 февраля;
15. Театр при 3-й чайной \ Южный край. – 1910. – 2 марта.
16. Театр студентів \ Южный край. – 1908. – 9 декабря.
17. Из воспоминаний студента Н. \ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 1. – С. 99-130.
18. Любарский И.В. Воспоминания о Харьковском университете. 1850-1855 гг. \ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 1. – С. 388-408.
19. Геевский С.Л. Из автобиографии (1813-1862). \ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 1. – С. 136-156.
20. Университетский Устав 5 ноября 1804 года. Общий Устав Императорских Российский Университетов, [высочайше утвержденный] июля 26-го 1835 года. \ Соловьев И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Вып. 1. Университеты до эпохи шестидесятих годов / Общество распространения технических знаний, Историческая комиссия Учебного отдела. С.-Петербург: Книгоиздательство типографии «Энергия», 1914. – С. 37-46.
21. Местная хроника \ Южный край. – 1880. – 23 декабря.

22. Студенческий оркестр \ Южный край. – 1882. – 18 января.

23. Местная хроника \ Южный край. – 1882. – 1 февраля.

24. Местная хроника \ Южный край. – 1894. – 5 апреля.

25. Местная хроника \ Южный край. – 1895. – 18 марта.

26. Университетский вечер \ Южный край. – 1897. – 5 ноября.

27. Университетский хор \ Южный край. – 1908. – 17 февраля.

28. Мартос Б.М. Літа молодії. Характеристика української студентської громади в Харкові \ Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 2. – С. 304-316.

29. Леваковский Н. Университет пятидесятих годов. \ Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 1. – С. 417-438.

30. Де-Пуле М.Ф. Харьковский университет и Д.И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из 40-х годов \ Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 1. – С. 272-331.

31. Воронов А.Г. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов \ Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 2. – С. 25-46.

32. Правила для студентов Императорского Харьковского университета. – Х., 1841. – 15 с.

33. Правила для студентов и посторонних слушателей в Императорском Харьковском университете. Х., 1866. – 25 с.

34. Бурда В. Весело, п'яно, небезпечно. Алкогод містами України ХІХ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://chas.news/past/veselo-pyano-nebezpechno-alkogid-mistami-ukraini-hih-stolittya>.

35. Мазуренко Н. Первая харьковская университетская история (Из воспоминаний старого студента) \ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. \ Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. – Т. 1. – С. 439-447.